

УДК 128:124.4(092)

**ЄДНІСТЬ ЖИТТЯ
І ФІЛОСОФСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ
Г. СКОВОРОДИ: ДО ДЖЕРЕЛ ДОВІРИ**
**UNITY OF LIFE
AND PHILOSOPHICAL CREATIVITY
OF H. SKOVORODA: TO SOURCES OF TRUST**

Максюта М. Є.,

доктор філософських наук, професор,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України (Київ, Україна),
e-mail: sokolova9403@ukr.net

Соколова О. М.,

аспірантка, Національний університет
біоресурсів і природокористування України,
(Київ, Україна), e-mail: sokolova9403@ukr.net

Maksyuta M. Ye.,

Doctor of Philosophy, Professor, National
University of Life and Environmental Sciences of
Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: sokolova9403@ukr.net

Sokolova O. M.,

graduate student, National University of Life and
Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
e-mail: sokolova9403@ukr.net

Наголошується, що в основі високого пошанування особистості Г. Сковороди, гідного поцінування його художньої, філософської творчості та педагогічної діяльності були і його морально-етичні якості, і обстоювані ним глибоко демократичні, гуманістичні ідеї, що послужили лейтмотивом його релігійно-філософських пошуків, беззастережне дотримання ним в житті й творчості принципу свободи та піднесено-спокійного відношення до свого народу і Батьківщини. Довіру викликають піднесеність, виправданість ідей «мистецтва життя» Г. Сковороди, яких мислитель дотримувався і в своєму повсякденні. Між тим, недовіра у міжлюдських взаєминах запановує у позбавленому життєвої наснаги, внутрішніх зв'язків та гідної мети розвитку суспільстві. Підозріливість – показник неспроможності піднятися над несуттєвим, другорядним та проминальним, свідчення відсутності позитивних очікувань, щирості та відповідальності і з боку іншого. Відтак, вона свідчить про певну моральну обмеженість, викликану, зокрема, через нерозвинену зрілість пильності, уваги та спостережливості, синтезованих напруженням волі. Натомість пильність віддзеркалює щире, дбайливе, відповідальне виконання зобов'язань є особистісно стверджувальним началом самоздійснення дбайливої індивідуальності, засвідчуючи що певний рівень морально-інтелектуальної зрілості, а тому є, разом з тим, такою передумовою подальшого збагачення і самореалізації людини довірливої: людина довірлива зорієнтована на дотримання норм обов'язку та доброчесності. І тому, якщо довіра демонструє суспільно-об'єднавчий потенціал, а ускладнення історичного, національно-культурного та соціально-економічного розвитку, актуалізуючи її значення в усіх аспектах інтегративних процесів, то наскрізнозмінюючим чинником їх розгортання.

Ключові слова: довіра, гідність, самоствердження, творчість, шляхетність.

The article emphasizes that the basis of respect for the personality of H. Skovoroda, worthy of esteem of his artistic, philosophical creativity and pedagogical activity was also his moral-and-ethical qualities and defended-by-him deeply democratic, humanistic ideas which have become a keynote of his religious-and-philosophical search, unconditional maintaining by him in life and creative activity the principle of freedom and elevating-and-inmost attitude to his people and Motherland. Credibility is carried by elevation, reasonability of H. Skovoroda's ideas of «art of life» followed by the thinker in his everyday life. Meanwhile, mistrust in human relationships becomes a managerial social capture of satisfaction, internalities and a worthy objective of development. Suspicion is called deep transparency the ability to provide superfluous importance, secondary and perishable, evidence of the absence of positive expectations, sincerity and responsibility from the other as well. Thus, it is evidence of some moral restrictiveness, caused by, in particular,

undeveloped ability of vigilance, attention and observation synthesized by the tension of the will. On the contrary, the vigilance reflects the sincere and careful, and the responsible performance of obligations is a personality-assured beginning of self-realization of careful individuality evidencing that a certain level of moral-and-intellectual maturity is, in addition, also a precondition for further enrichment and self-realization of a credulous person: a credulous person is oriented on following the norms of duty and well-doing. And thus, if the trust demonstrates a society-uiting potential, and complication of historical, national-and-cultural and social-and-economic development, actualizing its significance in all aspects of integrative processes, then, it must also be asserted as a thought-changing factor by filling by itself the «space» of their deployment.

Keywords: thrust, dignity, self-esteem, creativity, nobility.

Як чинник міжлюдських взаємин, відношення людини до суспільства та умови суспільної стабільності й перспективності, довіра традиційно привертала увагу українських і зарубіжних філософів, релігійних мислителів та громадсько-політичних діячів [1; 2; 5; 10]. «Що робить життя прекрасним? Чи існує дещо, про що можна сказати, що воно несе з собою розквіт і внутрішню радість? – Так, існує. І одна з таких реальностей – це довіра» [2, с. 45]. Бо довіра є і способом внутрішнього примирення». Чи не очевидно, що все найкраще в нас ґрунтується на простій довірі? Довіряти здатна навіть дитина» [2, с. 45]. Довіра ошляхетнює людину. «Це дивовижно: довіра наділяє здатністю безкорисливої любові, яка нічого не вимагає у відповідь» [2, с. 46]. Нинішні процеси суспільного розвитку, особливості й потреби людського життєздійснення за переважаючої ролі індивідуалістичних принципів та послаблення згуртовуючих людські спільноти орієнтирів позначені девальвацією довіри до людини. Але ж це, на наше переконання, може й повинно розглядатися як беззаперечне свідчення поглиблення суспільної кризи, про деструктивні тенденції в духовно-культурній сфері. Тому слушно наголошується, що «...зниження рівня довіри до людини є найсумнішим явищем у суспільстві. І, насамперед, потрібно акцентувати увагу на *неприродності* або навіть протиприродності роз'єднання людей, що живуть індивідуалістичним життям у секулярному суспільстві. Але ще небезпечнішим є зменшення довіри між людьми тому, що не тільки індивідуалізм посилюється, а дедалі більше зростає проблема довіри» [1, с. 25–26]. Недовірливість до інших людей, до суспільних явищ та інституцій засвідчує також про розпад, деградацію смисложиттєвих цінностей, невпевненість в життєвих починаннях та, супроводжуючись зростанням страху й тривоги, деструктивно впливає на особистість. «...Применшення довіри розкладає особистість і посилює егоїзм, що призводить лише до ускладнення життя» [1, с. 26].

До проблем довірливого відношення між людьми, людини до суспільства Г. Сковорода неодноразово привертав увагу у своїх діалогах, трактатах і листуванні. Так, у листі до Я. Пращицького від 6 березня 1786 року він, зокрема, наголошуючи на життєвості для людини «здорового серця», писав: «Ось Павло визначає здоров'я серця: «Завжди радійте! Безперестанку моліться! Подяку складайте!» Коли таке серце є, тоді ти не старий є чоловік і не гроб поваплений,

але цілий, нетлінний і новий» [8, с. 323]. Людину представляють визначальні екзистенційні якості: як «ціла», «нетлінна» й «нова» вона об'єктивно лише і може бути довірливою, бо «не загубила сама себе. Тобто думок своїх і серця свого» [8, с. 323], які, на переконання Г. Сковороди, у першу чергу є вагомими. При цьому вкрай важливо збагнути життєвість постійного наближення до істотно людського, до того, що підносить над приземленим та, отже, може бути джерелом постійної радості. Але що потребує від кожного власних вольових зусиль, аби, здійснивши відповідний вибір, упевнено «розлучитися із тим, що завжди мучить і палить» [8, с. 323], із недостойними проявами її обмежених, лише матеріальних потреб. Так, за виразом його біографа М. Ковалинського, сам «Сковорода почав відчувати смак у свободі від суєти й життєвих пристрастей в убогому, але безпечальному стані, в самотності, але без дисгармонії з самим собою. Лжемудрує самолюбство, ця прикрашена дочка зовнішнього розуму, не могло звабити його серця» [4, с. 387]. Йдеться, отже, не стільки про відсутність проявів егоїзму, скільки про переважання духовних цінностей як засадничих смисложиттєвих орієнтацій. «Величну властивість мислячого буття – волю він заглибив з усіма її міркуваннями і бажаннями у свою нікчемність і кинув себе на волю творця, повністю піддавшись життю й любові Божій, щоб промисел його (Бога) розпоряджався ним як своїм знаряддям, куди хоче і як хоче» [4, с. 387]. Вільна воля, що проявлялась здійсненням вибору його життєвого шляху демонструвала його особистісну впевненість у доконечності «розлучення» із загрозами для особистісного життєздійснення. Бо, запитує Г. Сковорода, «чи в цьому гірке і завжди текуче вічних мук джерело? Чи не це є справжня загибель?» [8, с. 323]. Не докладання ж відповідних зусиль для проходження шляху самопіднесення – збереження своєї цілості та утвердження себе як нової людини і є у дійсності процесом саморуйнації, деградацією внутрішнього сердечного життя. «Втекти від себе», залишивши себе в стихії марнотратних проявів, значить зрадити собі, похитнути, разом з тим, і довіру до себе, до своїх починань та зусиль. «Згубити себе самого, втекти, згубивши себе. Це також не уникнути бід; ніби бідство, як вудка, що всередині серця ув'язла, серце ж бо завжди з людиною, і воно є людина – це є одне правдешнє нещастя, люта смерть і пекло» [8, с. 323]. Зі збагненням цих положень, усвідомленням їх життєвості поступово зміцнюється *упевненість* у виправданості особистісних, внутрішніх, «сердечних» проявів як визначальних. «Не гадайте, що нещастя зовні. У вас і в нас те, що входить ззовні, не сквернить людину. Чому ж так само супротивно не сказати – те, що приходить ззовні, не онещасить» [8, с. 323]. Як, рівною мірою, і свавільність поведінки, буцімто у «відповідь» на зовнішні впливи, не може мати виправдання і викликати лише недовіру. Єдина прийнятна альтернатива, зазначає Г. Сковорода, це «те, що відходить од серця. Ось суть, котра сквернить» [8, с. 323]. Аби

уникнути бід, слід відкрито, довірливо проникати в сердечні глибини, усуваючи недостойні високого покликання людини згубні думки та їх джерела, натомість приймаючи гідні починання та оволодіваючи якостями гідності, внутрішньою впевненістю. Адже, «коли людина виходить із кола зарозумілості, самовільності, самолюбства свого, вважаючи все те пустою землею, непрохідною й безводною, тоді чистий Дух Святий обіймає всі її відчуття й відновлює царські істини, тобто запалює в ній здатності внутрішнього відчуття вогнем своєї любові» [4, с. 387].

Життя Г. Сковороди – це яскрава й переконлива демонстрація можливостей людиностверджувальної, особистісно-творчої спрямованості зусиль внутрішньої душевної праці, як способу все вагомішого розширення та зміцнення неповторного, притаманного кожній індивідуальності світу за рахунок світу зовнішнього. «Тоді високе пізнання й розуміння в міру розміщення внутрішнього й зовнішнього виникають із зосередження всіх речей, наче дуже тонкий і проникаючий огонь, з незрозумілим задоволенням поглинаючись безоднею світла» [4, с. 387]. Природно, що вивільнений, зміцнений спокій внутрішнього життя дозволяє надалі більш істотно життєзначимо здійснювати життєвий вибір та зреалізовувати життєві плани – аж до оволодіння спроможностями проникати в «глибини вічності». «У такому стані відчуття людини поглядає на дух Вседержителя з радістю й поклонінням, і таким-то чином смиренне людське самозречення може споглядати те, що є у вічності і в часі, бо все є біля нього, все навколо нього, все в ньому» [4, с. 387–388]. Безперечно, що внутрішньо збагачена, вільна від свавільних спонукань та прийняття рішень і, отже, – людина свобідна, демонструє такі особистісні якості як гідність, відповідальність та упевненість в собі. Остання – одна з найважливіших людських якостей, вона є результатом поступового психологічного розвитку і, зокрема, означає зниження впливу сумнівів, з одного боку, а з іншого, пов'язана із такою життєво важливою рисою, як самовладання, коли не самі по собі настрої чи передчуття визначають поведінку людини. А вона сама, відповідно до раціонально визначених норм, вимог, зрештою, – і духовно-світоглядних цінностей, інтелектуальної розвиненості узгоджує свої переживання та вчинки із життєвими обставинами, що, зокрема, послужило предметом відображення вже у «Саду божественних пісень» Г. Сковороди.

Як психічний стан, упевненість у собі великою мірою визначається інтелектуальним рівнем, особливо ж розумінням особистісної ролі, значення професійних знань, умінь та навиків, рівня поінформованості стосовно подій, що відбуваються, у процесах формування, зміцнення та розвитку упевненості в собі, в своїх силах. Це особливо відчутно, якщо враховувати, що, як пов'язана із самовладанням, закорінена у необхідних знаннях упевненість у собі може служити й дієвим чинником самоактивізації. Упевнена в собі, у

своїх силах особистість здатна стримувати себе, що особливо важливо за умов несподіваної появи і загострення конфліктних ситуацій, коли також проявляється невпевненість у собі та недовіра до адекватності, вичерпності розуміння цієї ситуації. Тому самовладання, упевненість в собі та прояви довіри формуються також завдяки самовихованню, а істотну стимулюючу роль при цьому виконує розумове виховання. Обізнаність, компетентність за будь-яких життєвих обставин сприяє впевненості, неупередженому, аргументованому, об'єктивному аналізу як гносеологічної основи довіри. Але це, у свою чергу, означає, що остання закорінена у *переконаннях*, більше того, переконання є логічним «продовженням» проявів довіри та впевненості в своїх силах.

Дійову роль при цьому виконує розумове виховання, збагачення інтелектуальних здібностей, розвиток якості розуму людини, на чому постійно наголошував Г. Сковорода, зокрема, у листах до М. Ковалинського.

Постійно перебуваючи у спільних із простими людьми життєвих обставинах, великий український мислитель володів доскональними знаннями умов, провідних на той час суспільно-політичних та духовно-культурних процесів і тенденцій, отримавши у Київській академії блискучу освіту і поглибивши та примноживши її завдяки закордонним подорожам. «Прийнявши на себе навіть зовнішній образ простої людини, не одрізняючись од народу ні одежею, ні життям, ні матеріальними потребами, перебуваючи повсякчас у близьких з ним зносинах, Сковорода і словом, і ділом доводив, який дорогий той народ» [3, с. 219]. Свою життєву та світоглядну позицію Г. Сковорода послідовно обстоював і практичною діяльністю у відносинах з іншими людьми та представниками влади, і в своїх творах у якраз найскладніший історичний та суспільно-політичний період української дійсності – остаточного покріпачення селянства, занепаду духовно-культурного життя та розпаду традиційних моральних цінностей. Для нього, наголошує український мислитель, «смішними» видаються поширені думки про буцімто «обмеженнях» простого люду чи «розумування» деяких філософів про те, що ніби-то «земля мертва», натомість саркастично запитуючи: «Як мертвій матері народжувати живих дітей? І як з утроби «чорного народу» народжуються білі пани?» Не менш іронічні також його висловлювання, що буцімто «простий народ – спить», але ж «той, хто спить – не мертвий і, зрештою, колись-таки проснеться» [Див.: 3]. Щирість, відкритість, морально піднесене відношення до представників усіх без винятку прошарків суспільства визначали сприймання та розуміння дійсності, що викликали глибоку довіру. У листі до Я. Правицького від 3 жовтня 1785 року Г. Сковорода писав: «Ти знаєш, що я дратівливий, але ти знаєш також, що від природи я схильний до людяності і незлобливості, які стверджують людину. Добра, тобто справжня людина завжди виносить добре із доброго скарбу серця» [7, с.

321]. Бо для українського мислення беззаперечним є положення, що людина, людське серце і є, і повинні бути єдиним джерелом добра, у тому числі чи, можливо, і в першу чергу – як простору й способу перетворення недостойних, принизливих і руйнівних проявів зла та недовіри. Не випадково Г. Сковорода зазначав: «І все ж більшість моїх друзів такі, що ладні, зі свого боку, дратувати мене, коли я намагаюсь попередити будь-які їхні нерозумні вчинки, при цьому вони не зважають на те, що я керувався доброзичливістю, коли це робив» [7, с. 321]. Адже злі наміри *не можуть бути* для людини природними, у кінцевому підсумку, не є життєбуттійнісними. «Бо справді, людське серце і розум аж ніяк не можуть бажати зла людям. І я так само, коли роздратований або маю поганий настрій, роблю це, не бажаючи зла. Але ті, хто вважають, що мені не властива лагідність душі, помиляються або виступають проти істини» [7, с. 321]. Тому, постійно закликає Г. Сковорода, необхідно розпізнавати істотно внутрішнє, істинно людське, як прояв глибинної людської природи, і поверхове та проминальне, що також є складовими життєздійснення: кожна гідна людина не втрачає довіри, бо має з готовністю сприймати та розуміти «суворі» життєві істини, а «неприємне», зрештою, як візитну картку корисного. «Бо як ліси не завжди приємні, так і істина часто буває сувора. І немає таких, які б завжди корисне поєднували з приємним. Але забудьмо взаємні образи і повернімося до всепрощення. Один одного тяготи носячи...» [7, с. 321]. Глибоке розуміння та обстоювання зазначених положень, безперечно, не може не викликати довіри. У листі до Я. Правицького від 6 березня 1786 року Г. Сковорода зазначав: «Бачиш, що в нашім часі й нещастя; яка ж бо є позначка спокійного і блаженного серця? Те саме, що здоров'я тілесного. Приймаєш їжу, їси солодко, спиш і обертаєшся скрізь весело» [8, с. 323].

А це, у свою чергу, потребує підвищеної уваги до внутрішньо мобілізуючих відношення до дійсності шляхетних рис людини, як конститууючих довіру – сумлінності, відповідальності, завдячливості, зобов'язальності, ідейності, принципності, щирого, відкритого й добродесного відношення до світу. Синтезоване глибиною усвідомлення та розуміння спільності історичних, духовно-культурних, економічних інтересів і цінностей, життєстверджуюча необхідність реалізації рівнозначимо доконечних для різних груп та окремих індивідів цілей якраз і *зближує* спільноту, демонструючи *міцність* взаємовідносин, відношення довіри як між людьми, так і між людиною та спільнотою, *їх солідаризацію*.

Так, на переконання Г. Сковорода, якраз у *першу чергу* довіру не може не викликати той, хто постійно стурбований про вільне місце для Бога у своєму внутрішньому житті. Тому він закликав: спрямовуй свою думку до себе, до свого внутрішнього світу, постійно запитуй себе, запитуй себе ретельніше, все глибше, тим самим прагни підносити себе, своє внутрішнє життя до гідного людини, внутрішнього

світу істинних думок та життєвих норм. Все краще, все вичерпніше запитування себе є *істинно* достойний людини спосіб самозбагачення – як спосіб збагнення присутності в собі Бога, тобто, по великому рахунку, наближення та перебування *при своїй сутності*. На цьому прямо і безпосередньо наголошує Г. Сковорода, закликаючи засвоїти просту і таку величну істину голосу Божого: «А краще запитай самого себе. Не лиш ти в собі, а й я серед тебе. Пізнай і слухай себе, почувеш таємно, незмовкно волаючий голос мій. А слово моє, й істина, доля, милість і ім'я моє – все те одне» [9, с. 224]. Довірлива людина оволодіває умінням слухати. «Слухай! На всякому ж місці дай місце і Богу твоєму! У волосі – волосу його, у жилочці твоїй – жилці його, у костях твоїх – костям його. Поділися з ним до останньої твоєї часточки, як цар Содомський з Авраамом. Ось тоді–то здійсниться: «Жінка твоя (премудрість), як лоза плідна, в усіх кутках дому твого». Ось тобі літорослі, діти твої! Нові жили! Нова плоть і кість! А трапеза твоя вишньому – серце твоє» [9, с. 197].

Ідеї Г. Сковороди засвідчують, що, як засноване на взаєминах доброзичливості, відношення довіри до інших людей, до спільноти демонструє прояви *вірності*, внутрішнє «відкриття» до віри в себе, свій народ, свою націю і, отже, зростання та зміцнення відкритості у внутрішньому світі, до самого себе, зміцнення довірливості розуму та доброчесності. А чи не найвагомим при цьому постає те, що поглиблення відношення довіри робить розум більш відкритим до подальшого ідейного збагачення. Інтелектуально винагороджувана на шляху до заповіданого довіра морально підносить особистість. В атмосфері довіри засуджується й заперечується існування проявів світу, що втрачають до цього виправдані риси, бо позитивно стверджувальна, прогресивна її спрямованість трансформує мислення, що за ускладнення суспільного розвитку особливо духовно–інтелектуально вагомо.

Список використаних джерел

1. 'Амвросій (Макар), архіандрит. Віра та довіра', 2017, *Довіра. Гідність. Милосердя. Успенські читання / Упорядн. К. Сігов, К.: ДУХ і ЛІТЕРА*, с.22–27.
2. Брат Роже з Тезе, 2012. 'Проста довіра', *Упор. М. Фіданціо*, Пер. з фр., К.: *ДУХ і ЛІТЕРА*, 152 с.
3. Єфремов, І., 1993. 'Історія українського письменства', К.: *Femina*, 543 с.
4. Ковалінський, МІ., 1994. 'Життя Григорія Сковороди', *Сковорода Г. Твори: У 2-х т.*, Т.2, К.: «Обереги», с.380–418.
5. Кожемякіна, ОМ., 2008. 'Культура довіри як цінність громадянського суспільства', *Практична філософія*, №1, с.93–99.
6. Костомаров, МІ., 1967. 'Слово о Сковороде', *Костомаров М. І. Твори: У 2-х т.*, Т.2, К.: «Дніпро», с.412.
7. 'Сковорода Г. – до Я. Правицького, 3 жовтня 1785 р.', 1994, *Сковорода Г. Твори: У 2-х т.*, Т.2, К.: «Обереги», с.321–322.
8. 'Сковорода Г. – до Я. Правицького, 6 березня 1786 р.', 1994, *Сковорода Г. Твори: У 2-х т.*, Т.2, К.: «Обереги», с.323.
9. Сковорода, Г., 1994. 'Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе', *Сковорода Г. Твори: У 2-х т.*, Т.1, К.: «Обереги», с.196–262.
10. Фукуяма, Ф., 2004. 'Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию', Пер. с англ., М.: *Изд – во АСТ; «Ермак»*, 730 с.

References

1. 'Amvrosij (Makar), arhimandryt. Vira ta dovira (Ambrose (Makar), Archimandrite. Faith and trust)', 2017, *Dovira. Gidnist'. Myloserdja. Uspens'ki chytannja / Uporjadn. K. Sigov, K.: DUH i LITERA*, s.22–27.
2. Brat Rozhe z Teze, 2012. 'Prosta dovira (Simple trust)', *Upor. M. Fidancio*, Per. z fr., K.: *DUH i LITERA*, 152 s.
3. Jefremov, I., 1993. 'Istorija ukrai'ns'kogo pys'menstva (History of Ukrainian Literature)', K.: *Femina*, 543 s.
4. Kovalyns'kyj, M.I., 1994. 'Zhyttja Grygorija Skovorody (The life of Gregory Skovoroda)', *Skovoroda G. Tvyry: U 2-h t.*, T.2, K.: «Oberegy», s.380–418.
5. Kozhemjakina, O.M., 2008. 'Kul'tura doviry jak cinnist' gromadjans'kogo suspil'stva (Culture of trust as a value of civil society)', *Praktychna filosofija*, №1, s.93–99.
6. Kostomarov, M.I., 1967. 'Slovo o Skovorode (The word about Skovoroda)', *Kostomarov M. I. Tvyry: U 2-h t.*, T.2, K.: «Dnipro», s.412.
7. 'Skovoroda G. – do Ja. Pravyc'kogo, 3 zhovtnja 1785 r. (Skovoroda G. – to J. Taistsky, October 3, 1785)', 1994, *Skovoroda G. Tvyry: U 2-h t.*, T.2, K.: «Oberegy», s.321–322.
8. 'Skovoroda G. – do Ja. Pravyc'kogo, 6 bereznja 1786 r. (G. Skovoroda – to J. Taistsky, March 6, 1786)', 1994, *Skovoroda G. Tvyry: U 2-h t.*, T.2, K.: «Oberegy», s.323.
9. Skovoroda, G., 1994. 'Symfonija, nazvana knyga Ashan', pro piznannja samogo sebe (Symphony, called the book of Ashkan, about self-knowledge)', *Skovoroda G. Tvyry: U 2-h t.*, T.1, K.: «Oberegy», s.196–262.
10. Fukujama, F., 2004. 'Doverie: social'nye dobrodeteli i put' k procvetanju (Trust: social virtues and the path to prosperity)', Per. s angl., M.: *Izd – vo AST; «Ermak»*, 730 s.

* * *